

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ПОНЯТЬ «МОВЛЕННЄВИЙ ПОРТРЕТ» І «СЛОВЕСНИЙ ПОРТРЕТ»

COMPARATIVE ANALYSIS OF CRIMINALISTIC CONCEPTS “SPEECH PORTRAIT” AND “VERBAL PORTRAIT”

Савельєва І.В.,

*аспірант кафедри галузевого права
Херсонського державного університету*

Стаття присвячена порівняльному аналізу криміналістичних понять «мовленнєвий портрет» і «словесний портрет», що сприяє розмежуванню нетотожних понять. На основі наукових праць визначено належність таких понять до криміналістичної техніки. Указано на практичні проблеми застосування методу словесного портрету й перспективи застосування методу мовленнєвого портрету в процесі досудового розслідування.

Ключові слова: мовленнєвий портрет, словесний портрет, габітоскопія, ідентифікаційні ознаки зовнішності особи, фоноскопична експертиза, ознаки мовлення, авторознавча експертиза.

Статья посвящена сравнительному анализу криминалистических понятий «речевой портрет» и «словесный портрет», что способствует разграничению нетождественных понятий. На основе научных трудов определена принадлежность таких понятий к криминалистической технике. Указаны практические проблемы применения метода словесного портрета и перспективы применения метода речевого портрета в процессе досудебного расследования.

Ключевые слова: речевой портрет, словесный портрет, габитоскопия, идентификационные признаки внешности человека, фоноскопическая экспертиза, признаки речи, автороведческая экспертиза.

The article is devoted to the comparative analysis of criminalistic concepts “speech portrait” and “verbal portrait”, which helps to differentiate non-identical concepts. On the basis of scientific works, affiliation of such concepts to criminalistic technique is determined. The practical problems of applying the method of verbal portrait and the prospects of using the method of speech portrait in the process of pre-trial investigation are indicated.

Key words: speech portrait, verbal portrait, gabioscopy, identification signs of person's appearance, phonoscopic expertise, speech signs, author's expertise.

Постановка проблеми. У сучасному світі злочинність є невід’ємним соціальним явищем кожної держави, яке неспинно зростає швидкими темпами. Цьому сприяють багато факторів, серед яких і розвиток новітніх технологій, що дають злочинцям нові методи і способи вчинення злочинів, а також розширюють шляхи для ухилення від кримінальної відповідальності. Новітні засоби зміни зовнішності людини, а зокрема ознак, що її індивідуалізують, зумовлюють потребу у формуванні нових способів і методів ідентифікації особи не тільки за її соматичними ознаками, а й мовленнєвими та поведінковими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових праць із криміналістики свідчить, що сьогодні не існує єдиного підходу до визначення понять «словесний портрет» і «мовленнєвий портрет», що, у свою чергу, призводить до двозначності в розробленні методів криміналістичної ідентифікації, групофікації й діагностики.

Криміналістичні аспекти зовнішності людини та їх значення в процесі розслідування й розкриття злочину досліджувалися такими науковцями, як Т. Пазинич, Г. Кухарев, Г. Гетьман, С. Лапта, Л. Головченко та ін.

Над розкриттям поняття «мовленнєвий портрет» у царині психології спілкування працювали Л. Виготський, А. Добрович, О. Леонтьєв, К.Г. Юнг; у лінгвістиці описали типологію мовних особистостей Г. Богін, В. Карасик, Ю. Караулов, К. Седов, О. Шахнарович; у криміналістиці сьогодні таке поняття не досліджено.

Частково структурні елементи мовленнєвого портрета досліджуються під час проведення фонографічної експертизи. Окремі кримінально-правові, кримінально-процесуальні та криміналістичні аспекти правового регулювання проведення фонографічної експертизи широко досліджувалися науковцями, такими як Р. Белкін, А. Леонтьєв, В. Журавель, М. Щербаковський, М. Салтевський, В. Бірюков, О. Шахнович, В. Батов, В. Бергер, Т. Варфоломєєва, А. Вінберг, В. Колмаков, В. Стратонов, І. Крилов, В. Гончаренко, Г. Грамович, Г. Грановський та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Проте фонографічна експертиза й мовленнєва діагностика не тотожні, а стан розроблення останньої знаходиться на початковому етапі. Наука криміналістики розвивається, зокрема з’явилися нові напрями розвитку криміналістичної техніки, які своєю появою значно розширюють її можливості в дослідженні та використанні мовленнєвих особливостей для криміналістичної діагностики особи – учасника кримінального процесу – і вимагають серйозних теоретичних висновків.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження поняття і структури криміналістичних методів «словесний портрет» і «мовленнєвий портрет», сфер використання, а також їх порівняльний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Кожна людина є унікальною, неповторною істотою і як представ-

ник біологічного виду, і як член суспільства. Саме сукупність особливих ознак визначають її індивідуальність. Ці ознаки можна встановити, описати й порівняти, а отже, використати для досягнення цілей криміналістичної ідентифікації, групофікації та діагностики особи. Важливим є розуміння, що зазначених цілей можна досягти ґрунтуючись не тільки на ознаках зовнішності людини, а й ознаках, що відображають її внутрішній світ, свідомість, інтелект, досвід.

Вивченню ознак зовнішності особи присвячена габітоскопія. Габітоскопія (від лат. *habitus* – зовнішність і грец. – спостерігаю, розглядаю) – розділ криміналістики, який вивчає закономірності зміни зовнішніх рис людини, методи й засоби збирання та дослідження інформації про них для пошуку й ідентифікації людей [1, с. 587].

Застосування рис зовнішності в кримінальному судочинстві вимагало запровадження єдиної термінології та системи їх опису.

Опис зовнішності людини в криміналістиці може здійснюватися довільно або за спеціальною методикою з використанням спеціальних термінів.

Довільний опис – це опис, що дається свідком-очевидцем у словах і виразах, які використовуються в повсякденній мові.

Наприкінці XIX ст. А. Бертільйоном (Франція) розроблено єдиний метод класифікації та опису зовнішніх ознак людини з метою розшуку й ототожнення – словесний портрет, опублікований ним під назвою «Інструкція з опису прикмет» [2, с. 624]. Метод, який удосконалювався потім іншими криміналістами.

Систематизований опис – це опис методом словесного портрета.

Однаковість опису зовнішності досягається за рахунок основних принципів:

1. Застосування спеціальної (стандартизованої) термінології в описі. Дотримання цього принципу усуває різночитання описаних ознак, забезпечує однакове розуміння, виключає неясність і запобігає помилкам.

2. Дотримання послідовності в описі. Опис здійснюється від загального до окремого, зверху вниз. Спочатку характеризується фігура загалом, потім описуються окремі ділянки тіла (голова, тулуб, кінцівки, найбільш суттєві ознаки анатомічних елементів голови, обличчя), нарешті, функціональні ознаки й особливі прикмети.

3. Максимальна повнота опису. По можливості описуються всі ознаки, сукупність яких дає змогу виділити певну людину серед інших людей.

4. Опис провадиться в анфас і правий профіль (у необхідних випадках до зростання й з інших боків). Особливі прикмети описуються як на правому, так і на лівому боках особи.

5. Опис здійснюється стосовно нормального (звичайного) положення голови і стану зовнішності.

6. Під час опису виділяються помітні й особливі зовнішні ознаки природженого характеру чи набуті нею в процесі життя. Помітні ознаки «впадають» в очі

своїм розміщенням, розміром, кольором (каліцтво, родимі плями, великий рот або ніс тощо). Особливі ж прикмети здебільшого «приховані», й виявити їх можна під час спеціального обстеження особи.

Ознаки зовнішності людини за обсягом класифікують на загальні (характеризують людину загалом) та окремі (детальні); за ідентифікаційним значенням – групові (однаковий зріст, одна національність, однаковий вік) та індивідуальні; за умовами прояву – статичні (колір волосся, очей) і динамічні (хода, міміка, жестикуляція); за природою – постійні (можуть виникнути в людини від народження і зберігатися протягом усього життя); тимчасові (виникають і зникають з різних причин – волосся, зуби); необхідні (притаманні певній етнічній групі чи статі – вуса, борода в чоловіків, коси в жінок); випадкові (виникли через певні обставини); природні (характеризують різні етапи розвитку людського організму – молочні чи постійні зуби тощо); штучні (з'явилися як результат зміни зовнішності – шрами, рубці, татування) [3, с. 187].

Численні й різноманітні особливості зовнішності людини утворюють три основні групи ознак: анатомічні, функціональні й супутні. Анатомічні та функціональні ознаки вважаються власними, є основними в ідентифікації людини. Супутні – це непрямі ознаки, що характеризують зовнішній вигляд людини побічно і сприяють його ототожненню.

Анатомічні ознаки визначають стать, вік, зріст, статура, антропологічні риси зовнішності, будова тіла, голови, обличчя і його елементи. Особлива увага, природно, приділяється обличчю людини, тому що воно найбільше індивідуалізує особистість під час її зорового сприйняття, шкірним покривам обличчя, особливо тим із них, які характеризуються близько розташованою кістково-хрящовою основою черепа, відносно стійкі протягом усього життя людини, що робить можливим ототожнення особистості, зовнішній вигляд якої був зафіксований навіть зі значним інтервалом часу. До анатомічних ознак належать розміри, форма, контур, положення, колір та особливості будови окремих частин обличчя й тіла.

Функціональні ознаки виявляються в процесі життєдіяльності людини, характеризуючи її рухові та фізіологічні функції. Функціональні ознаки відображають зовнішній прояв життєдіяльності людини. Серед них найбільш вираженими й доступними спостереженню є ознаки, що характеризують поставу, ходу, жестикуляцію, міміку та мову.

Мовленнєві функції характеризуються елементами власної мови й мовного механізму. Вони проявляються в мові, діалекті та акценті. Мовний механізм характеризується особливостями вимови й голоси. Мова буває повільною, швидкою, спокійною, виразною, збудженою. Іноді проявляються гаркавість, шепелявість, гугнявість, а також елементи місцевого говору або певного акценту. Голос залежно від сили звучання може бути слабкий, середній або сильний; за тембром – бас, баритон, тенор, альт, фальцет; за чистотою – глухий, дзвінкий, хрипкий, сильний [4, с. 276].

П. Біленчук наголошує на необхідності дослідження таких ознак особи під час складання словесного портрета:

1. Голос: дзвінкий, глухий, сильний тощо.

2. Вимова: ясна, невиразна, говорить з акцентом, шепелявить, гаркавить, заїкається, говорить швидко, говорить повільно тощо.

3. Характерні риси: жестикулює, багата міміка, вживає характерні слова, звороти, словосполучення, вигуки, національні слова [5, с. 189].

Отже, окремі ознаки мовлення досліджуються під час складання словесного портрета.

Мовленнєвий портрет – це сукупність ознак мовної особистості, які вербалізуються мовними засобами й характеризуються соціальними, віковими, етнокультурними ознаками та проявляються безпосередньо в мовленнєвій ситуації, що створюють учасники комунікації.

А. Леонтєв, О. Шахнарович, В. Батов запропонували досліджувати ознаки мовлення особи, які варто включити до структури мовленнєвого портрета. Вони поділили їх на три групи:

1. Звукові ознаки мовлення (голос, інтонація, вибір певного темпу мовлення в межах норми мови, характер, тривалість і розподіл пауз, характер і ступінь логічного виділення, ступінь фонетичної редукції, діалектні риси, іншомовний акцент).

2. Семантико-граматичні ознаки (характер заповнення пауз, вибір слів і конструкцій, міра виразності, тобто потенційна можливість вибору; рівень мовленнєвої культури (правильність мови); міра організованості тексту (ступінь його планування)).

3. Категоріальні ознаки мовлення (вікові, соціальні, «соціальні діалекти» (професійна мова, жаргони, умовні мови – арго), територіальні, національні) [6, с. 3–8].

До цілей використання словесного портрета доцільно зарахувати такі: 1) розшук невідомих злочинців за їхніми прикметами; 2) розшук осіб, що переходять від слідства й суду, вчинили втечу з місць позбавлення волі; 3) розшук безвісти зниклих осіб; 4) установлення особи загиблих за невпізнаними трупами; 5) перевірка особи заарештованого на слідстві, в суді та в місцях виконання покарань; 6) проведення впізнання живих осіб і трупів; 7) проведення слідчого огляду; 8) експертне дослідження фотозображень з метою ототожнення особи; 9) перевірка документів, що засвідчують особу; 10) проведення оперативно-розшукових заходів [7, с. 172].

Перспективи складання мовленнєвого портрета в криміналістиці та його значення в розкритті й розслідуванні правопорушень визначив вітчизняний учений-криміналіст В. Стратонов. Він запропонував здійснювати групофікацію особи за її особливостями мовлення, тобто за допомогою комп'ютерної техніки визначати місце проживання особи. Адже кожен географічний район, кожен населений пункт мають свою, тільки їм властиву специфіку мовлення, що дасть змогу створювати мовленнєвий портрет не лише злочинця, а й інших осіб (зокрема тих, хто втратив пам'ять) [8, с. 25].

До цілей використання мовленнєвого портрета доцільно зарахувати такі: 1) розшук невідомих осіб за особливостями їхнього усного та писемного мовлення (звуження кола пошуку); 2) як допоміжний метод під час ідентифікації невідомих осіб за фактичної наявності самої людини (зокрема тих, хто втратив пам'ять); 3) експертне дослідження фоно-, відеозаписів з метою ототожнення особи; 4) проведення оперативно-розшукових заходів.

Розглянемо детальніше джерела інформації для складання словесного та мовленнєвого портретів.

Відображення зовнішнього вигляду людини, що використовуються в криміналістиці, прийнято ділити на суб'єктивні й об'єктивні. Суб'єктивні відображення виникають у результаті безпосереднього зорового сприйняття людини або її останків іншою особою. Найбільш поширеним суб'єктивним відображенням є уявний образ. Він може використовуватися безпосередньо (під час упізнання однієї особи іншою) або опосередковано – через опис, фоно-, відеозапис.

Об'єктивне відображення зовнішнього вигляду людини – це його відображення на фотознімках, кінострічках, рентгенівських знімках, фоно-, відеозаписах, у слідах, його відеозображення тощо.

Під час складання мовленнєвого та словесного портретів існують як спільні для обох джерела інформації (відеозапис, уявний образ тощо), так і відмінні. Зокрема, за рентгенівським знімком чи скелетом людини неможливо скласти мовленнєвий портрет, а за фонозаписом чи авторським документом можна скласти словесний портрет.

Суттєва роль в ідентифікації особи належить портретно-криміналістичній (фотопортретній) експертизі. Предметом її дослідження є розпізнавання (діагностика) й установлення тотожності особи за портретним зображенням. Портретно-криміналістична експертиза поділяється на такі види:

1) експертиза зображень людей за фотопортретами з метою встановлення, чи не зображена на двох (або більше) фотознімках одна й та сама особа;

2) експертиза невпізнаного трупа (фотознімки якого представлені) та фотопортрета живої особи для встановлення особи трупа;

3) експертиза прижиттєвих фотографій безвісти зниклої людини й черепа трупа для встановлення, чи міг виявлений череп належати цій особі;

4) експертиза посмертної маски невідомої людини і прижиттєвих фотозображень безвісти зниклого з метою впізнання трупа.

З метою криміналістичної ідентифікації, групофікації та діагностики окремі елементи мовленнєвого портрета особи використовують для проведення фонографічної (усне мовлення), авторознавчої, почеркознавчої й семантико-текстуальної експертизи (писемне мовлення).

На практиці фонографічна експертиза найчастіше використовується для дослідження особливостей голосу об'єкта.

Р. Белкін зараховує фонографічну (фоноскопічну) експертизу як складник відеофонографічної (відео-

фоноскопичної) експертизи до класу Б 1.8 криміналістичних експертиз [9, с. 98].

Чинне законодавство України зараховує відеофонографічну експертизу до класу криміналістичних експертиз.

Фонографічна експертиза включає в себе два основні напрями:

1. Вивчення голосу.
2. Вивчення мови.

Основним завданням авторознавчої експертизи є ідентифікація автора тексту. За допомогою цієї експертизи вирішуються ідентифікаційні завдання (щодо ототожнення особи автора тексту), а також неідентифікаційні завдання (діагностичні) про умови складання тексту, факт викривлення ознак письмової мови тощо, класифікаційні завдання про місце формування мовленнєвих навичок, рідну мову, освіту автора документа [10].

Під час проведення почеркознавчої експертизи виконуються такі криміналістичні завдання:

1. Ідентифікаційні – установлення виконавця тексту рукопису або підпису; встановлення факту виконання однією особою рукопису, декількох підписів, тексту й підпису.

2. Діагностичні – установлення умов і часу виконання рукопису, виконання рукопису в незвичному стані виконавця, навмисно зміненим почерком, з наслідування почерку іншої особи.

3. Класифікаційні – установлення статі й віку виконавця рукопису.

Семантико-текстуальною експертизою вирішуються завдання з установлення змісту понять, лексичного значення слів або словосполучень, вико-

ристаних у тих чи інших текстах, їх стилістичного забарвлення, смислового навантаження, характеру інформації (чи може така інформація розглядатися як образлива) тощо.

Отже, експертне дослідження із застосуванням методу словесного портрета зосереджене в портретно-криміналістичній експертизі, а застосування методу мовленнєвого портрета розрізнене й частково використовується під час проведення різних видів криміналістичних експертиз.

Висновки. Під час аналізу основних підходів до визначення і структури понять «словесний портрет» і «мовленнєвий портрет» ми дійшли висновку, що поняття є не тотожними, а альтернативними методами опису людини з метою її розшуку та ідентифікації.

Вони мають як спільні риси, так і відмінні. Так, словесний портрет є методом опису зовнішніх ознак людини, мовленнєвий портрет може свідчити як про зовнішні, так і про внутрішні (психічні) ознаки; джерела криміналістичної інформації та цілі застосування обох методів збігаються лише частково. Словесний портрет як криміналістичний метод добре розроблений і застосовується вже більше ніж 100 років, мовленнєвий портрет – практично не досліджений, на практиці застосовуються лише окремі його елементи в межах різних експертних досліджень і процесуальних дій.

Словесний і мовленнєвий портрети особи можуть досліджуватися й бути основою для проведення криміналістичної ідентифікації, групофікації та діагностики, а також застосовуватися в оперативно-розшуковій, слідчій та експертній практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юридична енциклопедія / під ред. Ю.С. Шемшученко та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 1: А–Г. 669 с.
2. Юридична енциклопедія / під ред. Ю.С. Шемшученко та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 5: П–С. 736 с.: іл.
3. Криміналістика (криміналістична техніка): курс лекцій / П.Д. Біленчук, А.П. Гель, М.В. Салтевський, Г.С. Семаков. Київ: МАУП, 2001. 216 с.
4. Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Монография. Москва: Проспект, 2017. 434 с.
5. Аудіовізуальна психофізіологічна діагностика людини: історія, теорія, практика: монографія / П.Д. Біленчук, О.І. Мотлях, О.М. Рибальченко, І.П. Усіков; за ред. П.Д. Біленчук. Київ: Атіка, 2013. 420 с.
6. Леонтьев А.А., Шахнарович А.М., Батов В.И. Речь в криминалистике и судебной психологии: монография. Москва: Наука, 1977. 62 с.
7. Криміналістика: навчальний посібник / А.Ф. Волобуєв, О.О. Волобуєва, О.А. Самойленко та ін.; за ред. А.Ф. Волобуєва. Київ: КНТ, 2011. 504 с.
8. Стратонов В.М. Криміналістична теорія пізнавальної діяльності: монографія. Харків: Видавництво Херсонського державного університету, 2009. 441 с.
9. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. Москва: Юрид, лит., 1988. 304 с.
10. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. 2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.